

Bertók Rózsa

NEMZETGAZDÁK ÉS NEVELŐK

Economists and Educators

A magyar felvilágosodás korában a gazdasági problémákhoz megoldatlan nyelvi és vallási feszültségek is társultak: a gazdálkodást nem tudták magyarul tanítani, mert nem voltak könyvek, tanárok. A latin és a német a kiváltságosok nyelve maradt, így a tudomány elkerülte a tömegeket. A nyelv, az iskolák és a vallás ügye is összefüggött, a városok a gimnáziumok alapításának engedélyéért is harcoltak. Ezek általában ott jöhettek létre, ahol fontos kereskedelmi központok voltak már korábban. A Tiszántúl két nagy protestáns központja mellett a Duna–Tisza közén református főiskolák működtek annak ellenére, hogy a hit-tan oktatását a Ratio Educationis szerint a katolikus vallásnak megfelelően követelték. A külfországból való tudás és gyakorlat behozatalát többnyire a protestánsok vállalták magukra, ezzel személyes példát is adva a diákjaiknak a gyakorlati élet fontosságára: maguk művelték kertjeiket, iskoláikban a természetés, a házi gazdálkodás és a tenyésztés komoly tantárgyak voltak. A tanárokat nagy gondossággal válogatták ki. Festetics György mellett, aki nem csupán a keszthelyi Georgicon alapította meg, hanem Csurgón sokat tett a vidéki szegénység és elmaradottság fölszámolásáért, Tessedik Sámuel tevékenysége is kiemelkedő a szarvasi iskola példaszerű megszervezésében. Ők és a korszak többi gondolkodója is fölismerte, hogy a kedvezőtlen magyarországi viszonyoknak nem egyetlen okuk van, hanem szorosan összefüggnek, egymásból erednek a gazdasági, kulturális, vallási, nemzetiségi kérdések.

Kulcsszavak: magyar felvilágosodás, keszthelyi Georgicon, protestáns gyakorlatiasság, szarvasi iskola, gazdálkodás tanítása, kereskedelem fellendítése utakkal, nemzetiségek megbékélése, józan életvitel követése

A 17–18. század gazdaságának problémái megoldatlan nyelvi és vallási kérdések következményeiként is felmerültek: a gazdálkodást tankönyvek és tanárok hiányában nem taníthatták magyarul; a latin és a német a kiváltságosok nyelve maradt, így a rajtuk írt tudomány is elkerülte a tömegeket. A Ratio Educationisnak, amely igyekezett meghatározni a művelődés útját, csak a későbbi, második változata tartalmazta a hazai nyelv használatának lehetőségét, egyszersmind szorgalmazta az olasz és a francia mellett a török bevezetését, megkönnyítve ezzel a balkáni kereskedelmet. De annyi mással együtt ez is csupán jámbor óhaj maradt. A magyar nyelv kérdésének huzavonája megakadályozta az elméleti ismeretek elsajátítását és gyakorlati alkalmazását. A nyelv, az iskolák és a vallás ügye is összefüggött, hiszen a városok gimnáziumok alapításának engedélyéért versengtek. Jászapátit és Nyírbátort elutasítják, míg Kanizsa grammatikai iskoláját gimnáziummá léptetik elő, mert e helységet fontos kereskedelmi gócpontnak tartják. Horvátország közelsége még tovább erősítette

a gazdasági háttér-indokokat. Az Országos Közoktatási Bizottság által összeállított anyag szerint 30 királyi és 21 kegyesrendi gimnáziumot működtettek, az utóbbiakat öt kerületben: Pozsony (I.), Kassa (II.), Nagyvárad (III.), Pécs (IV.), Zágráb (V.). A kimutatásban a protestánsokról nincs adat.

A reformátusok döntő többsége az Alföldön élt, itt nagyon elenyésző a katolikus tanulók száma, szemben a felvidéki arányokkal. Az evangélikusok kiváló iskolákat tartottak fenn Pozsonyban, Lőcsén, Késmárkon, Eperjesen, valamint Sopronban. A reformátusok debreceni és sárospataki kollégiumai a leghíresebbek, de gimnáziumaik Curgón, Pápán, Komáromban, Losoncon, Miskolcon, Máramarosszigeten, Nagykőrösön és Kecskeméten szintén komoly bázisai a műveltség terjesztésének. Erdélyben a reformátusoknak kollégiumuk működött Nagyenyeden, Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Udvarhelyen, gimnáziumuk Zilahon, Désen, Tordán, Vízaknán, Kézdivásárhelyen. A maroknyi unitáriánus főleg Kolozsváron és környékén létesített kollégiumokat. (Vö.: KORNIS 1927. 203–204)

A Tiszántúlnak két nagy protestáns központja is volt, míg a dunántúli országrész főleg katolikus alapokon állt. A Duna-Tisza közén Mária Terézia korában több református főiskola is működött (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Kúnszentmiklós). A hittan oktatása a Ratio Educationis szerint a katolikus vallásnak megfelelően volt előírva. A türelmet úgy értelmezte, hogy a protestánsoknak megengedte a katolikus iskolák látogatását, a fordítottját tiltotta. Az állam végső céljaként, mint a közbiztonságot biztosító intézmény, egyúttal megszabja az iskolák feladatát is. „A tanulmányok megállapítása szoros kapcsolatban áll az állam általános igazgatásával; mert az iskolákban az ifjúságot nemcsak a fejedelméhez hű alattvaló kötelességeire kell alaposan megtanítani, hanem a különféle hivatali szolgálat végzésére és az állam javának előmozdítására is képessé kell tenni” – idézi Kornis (i. m. 7.) Niczky Kristóf gimnáziumokról szóló emlékiratának szavait.

A hasznos és engedelmes állampolgár ideájából a protestánsok ez utóbbit nem tudták teljesíteni, ők a maguk útját járták, ellentétbe kerültek így a Ratio elveivel, akárcsak a katolikusoknak az elméletet támogató, de a gyakorlatot nem szorgalmazó elképzeléseivel. Ennek tulajdonítható az a tény is, hogy majdnem kizárólag protestánsok származtatták át magyar földre a külföldi tapasztalatokat a gazdálkodás módjáról, illetve ők terjesztették a gazdaság legújabb vívmányairól való tudást. Ennek következtében a közoktatás állapota nem változott, az egységesítés csak vágyalom maradt: a protestánsok továbbra is saját hatáskörükbe vonták a tanulás és tanítás módjait és szabályait.

Mária Terézia szorgalmazta a konviktusok felállítását, ezek biztosították kora gyermekkortól az egységes életvitel és szellemiség kialakítását, az ifjak derék hivatalnokká és katonákká nevelését. Bessenyei György a *Holmiban* (Bécs, 1779. 97) kifejti, hogy a protestáns konviktusok sokkal erkölcsösebbek a kato-

likusoknál. Több év tapasztalatával támasztja alá, hogy a pozsonyi, a késmárki, a pataki, a debreceni intézményekben semmiféle erkölcsi romlottság vagy bűn nem volt tapasztalható.

A konviktusok hátrányai közt említették a nemesek és nem-nemesek szétválasztását, a katolikusok és protestánsok elkülönítését, míg mindkét hátrány ellenévének azt tartották, hogy ezek csupán a természetnek megfelelő társadalmi szeparáció következményei az iskolákra vonatkozóan. Később, József alatt a konviktusokat arisztokratikus intézményeknek bélyegezve eltörölték, majd Lipót alatt újra életre keltek.

Kautz Gyula a *Nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon* (Pest, Heckenast, 1868) című művében így összegzi a 19. század elejére is megmaradt problémákat: alacsony számú népesség; a pénztőke, iparélet hiánya; a szakképzés elterjedésének lassúsága; a sok ünnep, vigasság gátja a komoly munkának; a vámpolitika, hitelügyletek pontos kidolgozásának égető szüksége a merkantilista felfogásnak megfelelően.

A 18. század végére összetorlódott nyelvi kérdések, vallási ellentétek, nemzetiségi feszültségek, a keleti és a nyugati országrészek közötti szakadék növekedése, az egységes iskolák hiánya külön-külön és együtt is gátjaivá váltak utak hiányában a kereskedelem kialakulásának, a kereskedelem hiányában az ipar fellendülésének, ipar hiányában a mezőgazdaság serkentésének. Magyarországon minden egyes gazdasági változás előtt többféle társadalmi, kulturális, vallási, nemzetiségi problémát kellett volna megoldani.

NEMZETGAZDÁK, GAZDASÁGI TANULMÁNYOK

FÉNYES ELEK (1807–1876) jegyzetekkel látta el, átdolgozta és kiadta Erdélyi János *Nemzeti iparunk* (Pest, Heckenast, 1843) című művét. Erdélyi a Károlyi grófok egykori jószágigazgatója kéziratban hagyta művét. Fényes ezt oly mélyreható és a szerzővel vitatkozó megjegyzésekkel egészítette ki, hogy joggal lehetne akár a sajátjának is tekinteni. Fényes három osztályt különböztet meg: a természetöket, a műveseket és a kereskedőket. Elképzelése: a földművelést és a műipart gátló körülmények megváltoztatása, a nép kiművelése. A kultúrát a városok révén képzeli megindítani, de igazi város alig van, mert nagyon gyér az iparosok és a kereskedők száma. Minden iparosra több mint hét földműves jut, ha a kereskedőket is beleszámítjuk, akkor csak öt.

Fényes statisztikai összehasonlításokat tesz pl. az angolokkal, és megállapítja, hogy náluk megközelítőleg ugyanannyian foglalkoznak kereskedelemmel és iparral, mint földműveléssel. Magyarországon 77 707 kereskedő, 144 359 iparos, 1 100 706 földműves és bányász, 1 217 938 napszámos és zsellér van. Valamint 15 740 egyházi személy, 10 000 tanító és tanár, 56 562 tisztviselő, 65 929 katona, 40 000 koldus.

A 10 000 tanszemély 160 ezüst Ft-ot, összesen 1 600 000 Ft-ot kap a nemzeti jövedelemből, míg a 15 740 egyházi személy 4 560 240 Ft összjövedelmet. Fényes ezt rendkívül aránytalannak és igazságtalannak tartja.

A társadalmi feszültségek egyik legfontosabb oka a rendi korlát, mely rögzíti a foglalkozások arányát. Magyarországon 78 lélekre jut 1 kézműves, míg Lombardiában 8-ra, Ausztriában 15-re. Ezt az arányt az erősödő ipari kapitalizmus nem tűri el.

A külföldről idelátogatóknak is szembetűnőek az ellentmondások: gazdag, termékeny föld az egyik oldalon; elmaradottság, elhanyagolt utak a másik oldalon. Miss Pardoe könyvében Magyarországot egy angol szemével írja le (*The City of the Magyar or Hungary and her Institutions*. London, George Virtue, Ivy Lane. 1840). A természeti gazdagsággal és bőséggel a hozzáértés teljes hiánya párosul. Óriási megműveletlen területek, kihasználatlan erdők, elvarázsolt dermedtsége a lakosságnak; vézna, nagy szarvú marhák, kizárólag a gyapjáért tartott birka, értelmetlenül művelt földek, a trágyázás mellőzése, miközben a jól művelt és jól termő szőlők gyönyörködtetik a szemlélődőt.

Erdélyi és Fényes a klasszikus szerzőkkel (A. Smith-szel, Say-jel) bizonyítják, hogy a céhrendszer az ipar kerékkötője. Konkrét költségvetést állítottak össze a magyar ipart megindító intézményekről: sürgetik a gazdaképzők felállítását, a műegyetem létrehozását (ez utóbbit különösen az utak szörnyű állapota miatt). Az őstermelésről van csak ennek a népnek fogalma, de a termény feldolgozásáról nincs, ezért is fontos szerepe lenne a műegyetemnek, vallják Széchenyivel egyetértve.

Erdélyi Berzeviczy Gergely (1763–1822) nézeteit újítja föl: csak a belkereskedelemre vannak kedvező földrajzi feltételeink. Erdélyi szerint a külkereskedelem akadályai a következők: (1) egyetlen tengersarkunk kikötésre, hajózásra alkalmatlan, (2) Odessza a gabonánkat elnyomja áraival a világpiacon, (3) kivitelünk büszkesége, a tokaji bor ecetté válik a rosszabb minőségű pincékben, (4) a Dunát elzárja a Vaskapu. Fényes ezt a felfogást vitatja, mert szerinte létezik szövetből, cukorból, kávéból behozatal, és van kivitel állatokból, borból stb., de ennek nyereséges, illetve veszteséges voltát senki nem képes fölmérni.

Erdélyi szerint közigazdaságilag korszerű államot kereskedőréteg nélkül nem lehet megteremteni. A kereskedést pedig tanulni kell. A nemesség indokolatlan kasztgőgje megakadályozza a vállalkozásból élő polgári osztállyal való összeolvadást. Magyarországon szégyen kereskedőnek lenni, ezért a kereskedő is tekintetes urakat nevel a fiaiból; a tekintetes és a nagyságos urak pedig szégyenlenék, ha fiaikból gyáros vagy kereskedő lenne. Fényes egyetért ezzel, de ő még keményebben fogalmaz: „Hogy a kereskedői rend eddig Magyarországon nem nagy becsületben tartott, ennek röviden oka az: mert ilyen rend eddig még nálunk nem volt. Kereskedésünk már magában parányi lévén: ezt zsidók, örmények, czinczárok, görögök, házáló tótok, kalmárok, kupeczek, haszonkémlők úzték

csaknem kirekesztőleg. Rendes, művelt, a kereskedést tudományosan értő férfiú valódi ritkaság volt hazánkban; a zsidók és mindennemű kupecsek számlálhatatlan serege pedig éppen nem valának képesek a kereskedői rendről magasztos eszméket költeni a magyar nemes fejében.” (In.: Nemzeti iparunk pp. 185–187)

MITTERPACHER LAJOS művében a *Technologia Oeconomicában* (*conscripta Ludovico Mitterpacher Budae Typis Regiae Universitatis 1794*) kifejti, hogy a mezőgazdaság a kedvezőtlen besorolása miatt nem kaphat egyetemi tanszéket, márpedig a vele kapcsolatos ismeretek népszerűsítésre szorulnak. A szerző szerint a tudás az alapja a termelésnek, ezért részletes leírást nyújt a különböző nyersanyagokról, feldolgozásuk menetéről, mert az igazi gazda nem csupán szánt, vet, arat, legeltet, hanem szabad idejében terményeinek érték-növelő feldolgozásával foglalkozik úgy, ahogy ez a kapitalista szellemhez illő.

A nemességet tájékozatlannak látja a gazdaság dolgaiban, ezért különösen bécsi tanársága idején szorgalmazza a nemes ifjak mezőgazdaságra tanítását. A Teréz Akadémiának tervezetet ír eme szándékáról. A nemesség kötelessége a föld termelő erejét növelni, mert a föld elhanyagolása nem csupán a birtokosnak, de az államnak is kára. A gazdálkodás elsajátítása hazafias áldozat. Háromirányú gazdasági tudományt ajánl: föld alattit, föld felettit és közönségeset. Az első magában foglalná a birtok földrajzi természetét, a második a talajismeretet, ásványtant, míg a harmadik az emberi, állati és természeti munkaerőt, a jobbágyok gondozását a robotmunkaerő megtartása végett. Valamint tanítaná a termények forgalombahozatalát, a kereskedelem, a boltok, a raktárak szerepét, a nyersanyag útját a gyártól a fogyasztóig.

Mitterpacher latin nyelven írt elképzelései nehezen jutottak el a nagyközönséghez, de nem terjedtek a gazdák körében sem, ezt a problémát látva kezdett NAGYVÁTHY JÁNOS magyarul írni.

Nagyváthynál egyesül a külföldi irodalmakból merített elméleti tudás a hazai tapasztalatokkal. Az ő társadalomszemlélete a hűbéri és tőkés gazdálkodás keveréke. 1755-től 1819-ig élt, így megérhette a jobbágyfelszabadítás kezdetét. A pallérozott gazdaságról vallott nézetei a nagybirtokhoz fűzik, ugyanakkor szorgalmazza a jobbágyokkal kötött kétoldalú szerződésnek megfelelő bánásmódot. Ő írja meg az első magyar tudományos rendszerű mezőgazdaságtant, *A szorgalmatos mezei gazda* (Pest, 1791) címmel. További művei: *Magyar gazdasítás* (Pest, 1835); *Magyar practicus természető* (Pest, Trattner, 1821); *Magyar practicus tenyésztető* (Pest, Trattner, 1822)

Nagyváthy Sárospatakon először költészetet tanul, majd Mitterpacher előadásait hallgatva a pesti egyetemen gazdává lett. Katonaként köt barátságot gróf Festetich Györggyel, aki 1781-ben jószágigazgatónak hívja Keszthelyre. Nagyváthy, miközben az elhanyagolt birodalmat felvirágoztatja, a főúri körök kedveltje lesz lenyűgöző szellemességével és műveltségével. 1797-ben visszavonult Csurgóra, ahol gimnáziumot alapított, sokat írt, de munkái megjelenését nem érte meg.

A Somogy megyei Festetich-birtokokon fennálló helyzetről, valószínűleg Nagyváthy közlése nyomán a gróf tudomást szerzett a siralmas állapotokról, arról, hogy nincsenek iskolák, a tudomány igen ritka vendég. Ennek orvoslására, 1791-ben, a budai református zsinaton nyilatkozatot tett a „derék jó hazafiak nevelésére és a tudomány emelésére” szolgáló gimnázium alapításáról Csurgón. (FEHÉR 1997, 62) Ennek megfelelően gondoskodott telekről, pénzt biztosított az iskola építéséhez, vállalta a tanárok fizetését, a külföldi egyetemeken tanult pap részére pedig külön összeget ajánlott föl. A környéken megtelepedni kívánó iparosoknak ingyeneseket adományozott, hogy ezzel is biztosítsa az iskolába járók létszámát. Később konviklust létesített, 5 tanuló teljes ellátásáról gondoskodott. Gyakran részt vett a vizsgákon, s a legjobb diákoknak ösztöndíjat is adományozott. A tanárok magas kvalifikációját és a tehetséges, szorgalmas diákok jutalmazását nagyon fontosnak tartotta.

Mitterpacherrel szemben, aki Bécsen keresztül az angol gazdálkodást közvetítette, Nagyváthy fiziokrata nézeteket vallott, szerinte a magyart hajlamai is a földművelésre predesztinálták, a hazai földművelés specialitásait kell kutatni, mert a külföldi igazságok itthon nem válnak be. Ezért törekedett magyarul, érthetően tanácsokat adni a hazai gazdáknak. A gazdálkodás tudatossága mellett érvelt, és természetellenesnek tartotta, hogy egy földművelő országban nem tanítják az iskolákban a földművelést. Nagyváthy *A szorgalmatos mezei gazdában* leírja a növevelésre vonatkozó elveit is: mindenképp óva int a leányok kényeskedő dámának való nevelésétől. A házasság nemcsak hűségeskü, de gyakorlati, szerződéses érdekszövetség is. A feleségnek, a gazdasszonyon túl, szakértő társnak kell lennie ahhoz, hogy képes legyen az urát helyettesíteni, ha kell. Az asszonynak ismernie kell a birtok fekvését, a gazdálkodás teljes menetét. Nagyváthy a magyar feleség erkölcsi fogalmát gazdasági tartalommal tölti meg, miközben egyszerre tanúságot tesz a hagyományokhoz kötődő nőtiszteletről és a kapitalizmusban oly természetes munkaerő-kihasználásról.

A természetéről szóló könyvének lényege: az ugart fel kell törni, de a gépek használatától nagyon félt, mert a gép elromlik, és nincs, aki megjavítsa. Az újítások bizonyos körétől való távolmaradása nem vall kapitalista szelleműsége. A terményekért csak akkor lehet jó fizetséget kapni – vallotta –, ha a szomszéd termése kárba vész. A jó föld az állattenyésztésnek egyelőre még alacsony színvonalát is emelhetné. Munkás és okos iparkodás nélkül sem kalász, sem hizott állat nem lesz.

TESSEDIK SÁMUEL (1742–1820-ig) kora szinte semmilyen elismerésben nem részesítette, az utókor korrigálta ezt a mulasztást. A pozsonyi evangélikus líceumban tanul, aztán bejárja Hallét, Lipsécet, Berlint. Felfigyelt utazása közben az áruszállítás zökkenőmentes voltára, a raktározás ésszerűségére. Ezek után még elkeseredettebb hangon ír a magyar viszonyokról: az Alföldön nincs egy fa, hol az utazó megpihenne, műveletlenek a földek, pusztaság és mocsár van mindenfelé. Berlin hatására gondolkodik el a csatornázás, a folyószabályo-

zás lehetőségein. Sürgeti a szolnoki és a szegedi csatornát, az alföldi fásítást, s kimondja: végre tenni kell! Azért nem mennek előrébb a dolgok Magyarországon, mert „Amit a vallásbéli gyűlölség nem akadályozhatott, azt a nemzetbéli gyűlölség döntötte dugába. Mihelyt a katolikusok még távolról hallották, hogy az oskola-regula a protestánsoktól jönne, azontúl nagyon gondolkodtak, ha azt bévegyék-e? A protestáns akaratoskodott azon, hogy az oskoláit a katolikusoké szerint intézze. Mikor pedig a magyar, a tót, a horvát hallotta, hogy ez az újításnak módja német találmány legyen, oh bezzeg itt iszonyodott minden új tanításnak módjátul.” (*A paraszt ember Magyarországon*, 80)

Élete nagyobb részében Szarvason dolgozott, és semmi szín alatt nem volt képes imádott mezővárosát elhagyni. A nyugati gazdasági eseményeket nyomon követte, és erdőket, csatornákat, szabályozott folyókat álmódott a külföldi tanulmányai és tapasztalatai alapján a Tiszántúlra. A nevelő célzatot, melyet egész életműve bizonyít, nem csupán a pozsonyi diákevek alatt őt ért Comenius-hatás indokolja, hanem az a tapasztalat, hogy az angol, francia filozófusok (Locke, Rousseau) nagy eszméit minden magyar tervezet felülről kívánta bevezetni és gyakorlattá tenni. Tessedik jól tudta, és papként közvetlenül megtapasztalhatta, hogy nem elég a jobbítás, nem elég a paraszt fölvilágosítása, nem elég a pillanatnyi adomány és segítség, ha iskolákkal nem képesek átjárhatóvá tenni az egész társadalmat. A prédikáció és ima sem hat önmagában, ha elmarad utána a tett. A Ratio Educationis példája sem biztosíték a gyakorlati megvalósulásra, bár vitathatatlan, hogy a fiziokrata elveket a nevelésbe átszármasztatja. Tessedik a legműveletlenebb, a legszegényebb alföldi parasztnál kezdte tevékenységét, nekik próbálta lelkésként a maga visszafogott evangélikus módján elmagyarázni az akáctelepítés hasznát, a jobb vetőmag hasznosságát, az Alföldre jobban illő lóhere kiválasztásának fontosságát. A közvetlen, példamutatással való oktatás, az információ terjesztésének módja a gazdálkodás alapvető kérdéseiről, a tudás hatalma a babonassággal szemben – ezek képezték Tessedik népművelő módszereinek alappilléreit. Az előítéletes gondolkodástól, az esztelen dárídóktól és mértéktelen italozástól távol akarta tartani a parasztokat. E káros jelenségeket elsősorban a szegénységből fakadó reménytelenséggel, az ismerethiánnyal és a rossz papi példamutatással magyarázta. A közért való munkálkodásának egyik alapvető motivációja lett a nyomor elleni küzdelem.

A szikes föld művelési lehetőségeitől, a méh és selyemhernyó tenyésztésén át, a rokkával való len- és kenderfonal készítéséig mindenféle folyamatot megtanítottak Szarvason az iskoláskorú növendékeknek. Tessedik programját neves külföldi gazdasz-nevelők hagyták jóvá. Végre megépülhetett a szarvasi iskola is, melyben az elméleti tudnivalókat, kisiskolásoknak az írást, olvasást, számolást, felsősöknek a nehéz gyakorlati tevékenységek fortélyait egyaránt el lehetett sajátítani. A tanárok lakásai épp úgy, mint Tessedik műhelye, az iskola épületében voltak. A kiváló képzéshez kiváló képzők is kellettek, olyanok, akik

figyelembe veszik a gazdaságban az évszakok szerinti különbözőségeket, és a diákokban fejlesztik a lelki erőt, a testi képességet, akik időtakarékos munkára, a szabad idő hasznos eltöltésére nevelik a tanulókat, előmozdítják az erkölcsi, keresztyéni nemzetgazdasági nevelést, és áldásosan munkálkodnak azon, hogy becsvágyat ébresszenek a hazai mezey gazdaság előmozdítására.

Tessedik tudta, hogy nyomorúságos tanári fizetésekért nem lehet a legjobb nevelőket megnyerni az ügyének, ezért iskolai felszerelésekre 3490 Ft-os kormányzati támogatást kért. De sajnos nem kapta meg, emiatt az iskolája bezárta kapuit. A megmentéséért munkálkodók szándékát is meghíúsította a főként irigység szülte ármánykodás. Tessedik erre egy híres röpirattal válaszolt. Kifejti benne, hogy a latin szavak tanítása helyett a gazdálkodásra kell a hangsúlyt fektetni. A gyakorlati életre való felkészítést nem most találta ki, hanem már a Ratio Educationis kapcsán kifejtett véleménye is ezt példázta, mikor annak protestáns végrehajtási módozatairól beszélt. Hangsúlyozza, hogy Isten javait úgy tartja lehetségesnek megőrizni, hogy megművelik a földeket, egyre jobb eredményeket érnek el a tudatos gazdálkodással. Megaláztatása ellenére képes a segítőknek köszönetet mondani, másokat pedig nevelni. Realitásához hozzátartozik, hogy higgadtan állapítja meg: Magyarországon pillanatnyilag a konkoly megint elnyomta a búzát. Többek között azt is a szemére vetették, hogy szinte gyárszerűvé tette a képzést és mindenki az ő iskolájába törekedett.

Glatz Jakab nagy műveltségű evangélikus tanár, aki 1820-ban a bécsi protestáns teológiai intézetet szervezi, folyóiratában (*Annalen der Literatur und Kunst*) a magyar irodalom műveit is bemutatja. Ezenkívül a századfordulón nagyszabású áttekintést ad közre Magyarország művelődési és gazdasági állapotáról (*Freymüthige Bemerkungen eines Unga über sein Vaterland. Auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen. Teutschland, 1799*) Ebben kap kitüntetett helyet Tessedik Sámuel szarvasi iskolájának példaként való bemutatása. Glatz 1799-ben megállapítja: „A gyárak Magyarországon a legvirágzóbb állapotban lehetnének, mert a szükséges és jó terményekben nincsen hiány, ellenben igenis a feldolgozás ügyességében. S miért nincs ez meg? Ennek több oka van. Olyan intézetek felállítása, ahol a polgár az iparüzéshez szükséges, úgymint természettudományi, technológiai, oekonomiai, kereskedelmi ismeretekre tehetne szert, még mindig csak jámbor óhaj, amely bár részben teljesedett (mint a szarvasi iskola), azonban anélkül, hogy a közönség figyelmét eléggé magára vonta s utánzásra serkentette volna.” (KORNIS 1927, 332–333)

1797-ben, a keszthelyi Georgicon megindulásakor Festetich az igazgatói állást ajánlotta Tessediknek, de ő Szarvason maradt, valószínűleg szerette volna megérni, hogy a megbuktatása helyén rehabilitálják. Tessedik azt vallotta, hogy a gazdálkodás tudomány, mely iskolázottságot kíván, gyakorlati útmutatókat, próbákat követel – mindezt ő a gyakorlókertekben szándékozott elsajátíttatni –, valamint a gazdaság olyan közügy, mely felette áll minden felekezeti érdeknek.

Tessék az első, aki kisbirtokban gondolkodik, s minden tevékenységét, terét ennek megfelelően alakítja. Nem húz határokat a mezőgazdaság és az ipar közé, ezt mutatja az iskolája is, mely példája egyrészt a munkamegosztásnak, másrészt a fiziokrata, a merkantil és a smithiánus tanok egyvelegének. Amiért őt a fiziokraták közt tartják számon, elsősorban abból fakad, hogy Magyarországon a legégetőbb szükség a legjellegzetesebb gazdasági tevékenység körében merült föl, vagyis a föld kérdése várt megoldásra.

Az 1786-ban, németül írt, *A paraszt ember Magyarországon* című művét Kónyi János fordította le. 1801-ben *Új módja a rétek igazításának* címmel jelent meg írása Budán. Önéletírását Zsilinszky Mihály fordította és adta ki 1873-ban Pesten.

THAER ALBERT a mezőgazdasági hagyomány ösztönösségét természet-tudományos alapokra helyezte. Berlinben tanszéket alapított, mintagazdaságot tartott fenn, és azon munkálkodott, hogy a hűbéri birtokot tőkés nagyvállalkozássá alakítsa át. Kidolgozta a birtokra vonatkozó számszerű termelési adatok nyilvántartásának módját, és felhívta a figyelmet a pénznyereség maximalizálása és a birtokon elérhető legnagyobb termés hozam közötti különbségre. Foglalkozott a váltógazdasággal, a burgonyatermesztéssel, juhtenyésztéssel; elméletben azzal, hogyan kell a tudást és a gyakorlatot megfelelő arányba hozni. Szerinte a mezőgazdaságot három különböző módon lehet megtanulni: utánzással, mely mint *mesterséget* értelmezi a gazdálkodást, de az ilyen tudás nem képes újításokat bevezetni; *ügyességgel-rátermettséggel*, mely kipróbál addig ismeretlen eljárásokat, s igyekszik az elméleti tudást gyakorlattá tenni; *tudományosan*, mely nem átveszi, hanem maga kísérletezi ki az újabb és újabb eljárási módokat. Elhatárolja magát a régimódi, céhet utánzó (gyakornok, írnok, alintéző, intéző, jószágigazgató) hierarchiától a gazdaképzés terén. A szaknevelés csupán a mezőn és majorban történő munkavégzésről, gyakorlati tapasztalatszerzésről szólhat.

A mezőgazdaság három tényezője: az alany, a tőke és a birtok; az utóbbi kető összekapcsolásából születik a mezőgazdasági nagyvállalat. Thaer megtanítja a föld értékelését, az erdő-mező hozamát megállapítani. Kitér a földrajzi fekvés fontosságára, a lakosság népsűrűségére, a katonai elhelyezkedésre, a város közelségére, az utak állapotára, melyek mind befolyásolhatják a föld értékét. Kifejti, hogy a föld járadéka sem önmagától terem, hanem a munka által. Ismeri Adam Smith rendszerét, tanulmányozza a fiziokratákat; részletekbe torkolló leírásai mindig az általános közgazdasági távlatokat tartják szem előtt.

Az elmélet és a gyakorlat egységét a keszthelyi Georgicon valósította meg, mely nem keveset köszönhetett Thaer munkásságának. A Georgicon tudományos-gazdasági tanintézetként indult 1797-ben, 5 tanárral. Később földművesiskolával bővült parasztfiúk számára, majd 1804-től Pristaldeumtanfolyammal jogvégeztet fiúk továbbképzésére, speciális mezőgazdasági és gazdasági jogi tárgyakkal. 1806-tól erdész-, vadász-, kertésziskolával egészült

ki, 1808-tól mezőgazdasági öntözést, út-, híd-, malomépítést lehetett tanulni, később ménesmesteri és lovászkola alakult, továbbá gazdaasszonyképző. Az összes képzés mintaszerűnek és szinte elsőnek számít Európában, hiszen Thaer a möglini iskoláját csak 1806-ban alapította. Az iskola lényege a gyakorlati jelleg, melyhez nem kevés segítséget nyújtott Festetics a kilencszáz holdas területtel, erdővel, szőlővel, melyet az iskola rendelkezésére bocsátott. 1848-ig 1500 gazda vett részt ebben a képzésben.

Az angol eredményeket a belterjes talajművelésről, a vetésforgóról, a mélyszántásról, a trágyázásról, az állattenyésztés tudományos színvonaláról német közvetítéssel juttatták el Magyarországra. Thaer 1801-es írásával (*Einleitung zur Kenntnis der englischen Landwirtschaft*), majd főművével (*Grundsätze der rationellen Landwirtschaft*, 1809–10) megalapozta az angol eredmények és a német gazdálkodás rendszerének külföldön való elterjedését.

RUMI KÁROLY (1780–1847) tanította a keszthelyi Georgiconban a mezői gazdaságot és a matematikát. A mezőgazdaságról szóló, németül írt népszerű tankönyvében (*Populäres Lehrbuch der Oekonomie Wien*, 1808) Thaer és Beckmann írásait, a magyarok közül Mitterpachert, Nagyváthyt és Pethét említi forrásként. Művét elsősorban magyar gazdáknak szánja, mert ő a speciális magyar viszonyokból indult ki. A mezőgazdasági művelődés több a szakképzésnél, ez hazafias kötelesség is, hiszen elősegíti az állam jólétét. Nagy jelentőséget tulajdonít az elméleti felkészültségnek, mert az ilyen birtokos a földön is el tud majd igazodni, és nem lesz kiszolgáltatva a gazdatisztjeinek. A papokkal kapcsolatban a svéd gyakorlatra hivatkozik: a papok mintagazdaságaikkal példát is adnak a hívőknek, és így az ő fizetségük sem kell, hogy fix jövedelem legyen, hanem függjön a mindenkori gabona árától.

A bérbe adás ténye mutatja, hogy nem sokat értenek a gazdák a műveléshez, a bérlő figyelembe veszi a föld termőerejét, s úgy gazdálkodik rajta. Rumi szándékában áll rávenni a nemességet a termelésre, a vadászszenvedély kiélésén túl az ismeretekben gazdag szaktudás megszerzésére. A teljesen ferde irányba haladó gazdaságot vissza akarja állítani a rendes kerékvágásba: az úri sportot űző birtokost szakértelemmel bíró gazdának szeretné látni az eltérő felkészültségű és kiismerhetetlen emberi szándékú jószágigazgatók és tisztek helyett. A tőkebirtokot vállalatnak tekinti, ha nem is ezzel a szóval él. Ebből a definícióból vezeti le a feleség fontos szerepét, aki képes kell hogy legyen a pince, a tejgazdaság, az állatok körüli munkák felügyeletére, ezért szerencsés lenne vidéki nőket feleségekként látni, és nem a városi szalonok dámáinak csapni a szelet.

Hiányolja a birtokokon a gazdasági leltárt, a jegyzőkönyvet, a gazdasági naplót, a rendeletekről szóló könyvet, a számadást a bevételekről és a kiadásokról. Szerinte a könyvvitelhez minden gazdának értenie kell.

SKERLECZ MIKLÓS (1731–1799) horvát báró, de magyarországi neveltetése és kiterjedt rokonsága folytán méltó helyet foglal el a magyar közgazdaság-

tan történetében. A horvát helytartó tanács lelkiismereteként számos előterjesztést tett a nép nyomorának enyhítésére, a jobb vámpolitika, az ipar fellendítése, az adriai utak kiépítése érdekében. Gazdasági egyesületeket alapított a tudatlan gazdák tanácsokkal való ellátására. Az országgyűlés kereskedelmi bizottsága számára kidolgozott nagyszabású törvénytervezete egyebek közt azt is taglalja, hogy a nemzetiségek különböző területeken ugyan, de mégiscsak az iparosodásra hajlanak. Szerinte a magyar nép inkább állattenyésztő, és nem túl szorgalmas. Főként őstermeléssel foglalkozik, de a földrajzi adottságokat másfajta tevékenységekben hasznosítja; a horvátok-szlávok rossz minőségű földjeik és alkalmatlan természetük miatt nem művelnek földet; a németek szorgalmukkal mindenre képesek, de az ipar és a kereskedelem felé hajlanak; a rácok, örmények, zsidók természetüknél fogva kereskedők; az oláhok földműveléssel is csak ímmel-ámmal foglalkoznak, az ipart megvetik; a cigányok csak nagyon elhanyagolható mértékű kovácsmunkában jeleskednek.

A gazdálkodás általános állapotára jellemző, hogy a marhatenyésztés külterjes, a marhafajta gyengén tejelő, tejipari alapnak alkalmatlan; a juhászat színvonalra némileg emelkedett a merinó elterjedése óta; a régi, ázsiai lóállományt céltudatos keresztezésével kellene fölcserélni; a méhészet csak a Felvidéken virágzik; kártékony a céhrendszer az iparosképzésben, kevés a segéd; az ekeszarvától elhözött jobbágyból nem lehet szemléletváltozás nélkül textilmunkást faragni. Az iparosodás lenne csak képes fölszívni a mezőgazdaságban fölösleges munkaerőt. Legtöbb magyar szerzőhöz képest az a különbség Skerlecz elképzelésében, hogy ő nem tartja iskolafüggőnek sem az ipar, sem a kereskedelem teljesítményeit, a nevelést a gazdaságpolitikára bízna: a helyesen alkalmazott vámpolitika nevel ipart s kereskedelmet. Nem érti, hogy a magyarok miért idegenkednek a kapitalista nyereszkezdéstől. Ha a kiskereskedés tisztességes foglalkozás, a nagybani kivétel vagy a gyáralapítás kiváltképpen az, hiszen míg a kiskereskedő kis kockázattal kis felelősséget vállal, a nagybani vállalkozást muszáj a tisztességnek irányítania, hogy hosszú távon fönmaradhasson. Tegyük a kereskedelmet nemes foglalkozássá! – ez volt a jelszava. Vámokból, sorsjátékokra támaszkodó alaptól akart az új magyar kereskedőknek segélyeket biztosítani. Ezzel látja biztosítottnak a zsidók további szaporodásának megakadályozását, akik szerinte eltorzítják a kereskedelmet. Kereskedésre mindenkit alkalmasnak ítél, mindössze erkölcsi bizonyítványhoz kötné a működésüket, valamint nem tenne különbséget nagy- és kiskereskedők között sem, mert a nagykereskedők ezáltal monopolizálhatnák a forgalmat, és ez ellehetetlenítené a kicsiket.

A hajózást viszont oktatná, állami irányítással képeznék a leendő hajóskapitányokat, megtanítva nekik a hajózás elemein túl a tengerészeti földrajzot, csillagászatot. A tengerhajózás föllendítésének kérdését – Kossuthékat jóval megelőzve – sürgeti. A külföldi klasszikus szerzőket jól ismerte, de nem ritkán kért kortárstól tanácsot a hazai bajok orvoslására; a fiziokrata tanokat elhagyva

merkantiliztává nőtte ki magát. Annak érdekében, hogy ne legyen senki a földművességre utalva, próbálja eltartani magát, hogy az ipar itthon tudja földolgozni a nyersanyagokat és itthon tartsa a munkabért a védvamos rendszernek elképzelése szerint. (Vö. BERÉNYI 1914.)

BERZEVICZY GERGELYT (1763–1822) tartják a Széchenyi előtti legnagyobb közgazdának. Előkelő evangélikus családjától józanságot, önmérsékletet örökölt. Külföldi útjai során meggyőződhet Párizs csillogásáról, London gazdagságáról, a brüsszeli szalonok előkelőségéről, a német mintagazdaságok és gyárak rendjéről. Néha az élményei színessége elragadta képzeletét, és nehezen tért vissza a szürke valóságba. Így járt akkor is, mikor a magyar elzártágot kereskedelemmel kívánta feloldani. Elméletileg kidolgozott egy kereskedelmi utat a Balti-tengerig, ugyanakkor az első gyakorlatban kivitelezett borszállításán megbukott. Úgy gondolta, hogy az angol példa alapján a magyar is meggazdagodhat kereskedelemből, a szárazföldön is kiépíthetők a keleti utak.

Kidolgozta egy olyan északi kereskedelmi társaság tervét, mely állami alapokon állna, egyéni nyereséggel, állami kockázattal. Ő sem tudott elszakadni két korlátjától: a biztonságot nyújtó államhivataltól és a föld elidegeníthetlenségét valló szemléletétől.

A legnagyobb problémát a hűbéri viszonyok fenntartásában, a jobbágyság kérdésében látta. Híve az egységes monarchiának, számára ez az egység, s ezért a magyarság nemzeti kérdései és a nyelv ügye sem készítette megoldás sürgetésére. Latinul s németül írt. Könyvei jelentek meg, Bécsben írásai, melyekben Berzeviczy hangot adott annak, hogy a jobbágrendszer gátja a haladásnak, ezért sok nemes elítélte, de fölényes gazdasági, társadalomtörténeti ismeretei lehengettek a kritikusokat. Magyarország szerepét az osztrák kereskedelem kiegészítőjeként képzelte el, az érdekek kölcsönös kiegyenlítődsét vallotta. Szerinte ebben az összjátékban a magyarok az Ázsia felé vezető kereskedelmi vonalakat kiépítve fellendíthetnék iparukat, mindez kedvezően hatna a népszaporulatra, és a jólét felé vezetne. Sok közös nézete van Skerlecczel.

IRODALOM

Balla Antal 1837. A legújabb kor gazdaságtörténete. Uő. = *Tudományos Gyűjtemény* [1837.] VI. évf. 70.

Berényi Pál 1914. Skerlecz Miklós báró élete és művei. Budapest

Borotvás-Nagy Sándor 1938. Közgazdasági művelődésünk kezdetei. Budapest

Fehér Katalin 1997. Festetics György oktatásügyi tevékenysége a korabeli sajtó tükrében = *Magyar Pedagógia*, 1. 61–77.

Gaál Jenő 1902. Berzeviczy Gergely élete és művei. Budapest

Gaál Jenő 1932. A falu gondozása. Tessedik Sámuel élete, alkotása és művei. Budapest

Kornis Gyula 1927. A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Budapest

Economists and Educators

At the time of enlightenment in Hungary, economic problems were joined by unsolved language and religious tensions: husbandry could not be taught in Hungarian because there were no Hungarian books or teachers. Latin and German were still the language of the privileged, and for this reason science could not reach the masses. Issues concerning language, schools and religion were connected; towns were fighting for the right to found gymnasiums. These schools were founded, in general, at important former trade centres. In addition to the two big Protestant centres of the Trans-Tisa region, there were Reformed high schools in the Danube-Tisa region too, in spite of the fact that according to the Ratio Educationis, religion was to be taught only in conformity with the teachings of the Catholic Church. It was mainly the Protestants who took on themselves the task of importing theoretical and practical knowledge from abroad, they themselves setting an example for their students of how important practical life skills are; they cultivated their gardens themselves and husbandry was a very serious and important subject at the schools. Teachers were chosen with great care. Next to the activities of György Fesztetics, who not only founded the *Georgicon* at Keszthely but also did a lot for the alleviation of rural poverty and backwardness at Csurgó, Sámuel Tessedik's exemplary organization of the school at Szentes was also a remarkable undertaking. The two of them, together with other thinkers of the age, recognized that the unfavourable conditions in Hungary were not caused by a single factor, but the economic, cultural, religious and nationality problems were closely connected and stemmed from each other.

Keywords: enlightenment in Hungary, Georgicon at Keszthely, Protestant practical common sense, the school at Szarvas, teaching of husbandry, boosting trade by building roads, national reconciliation, rational living